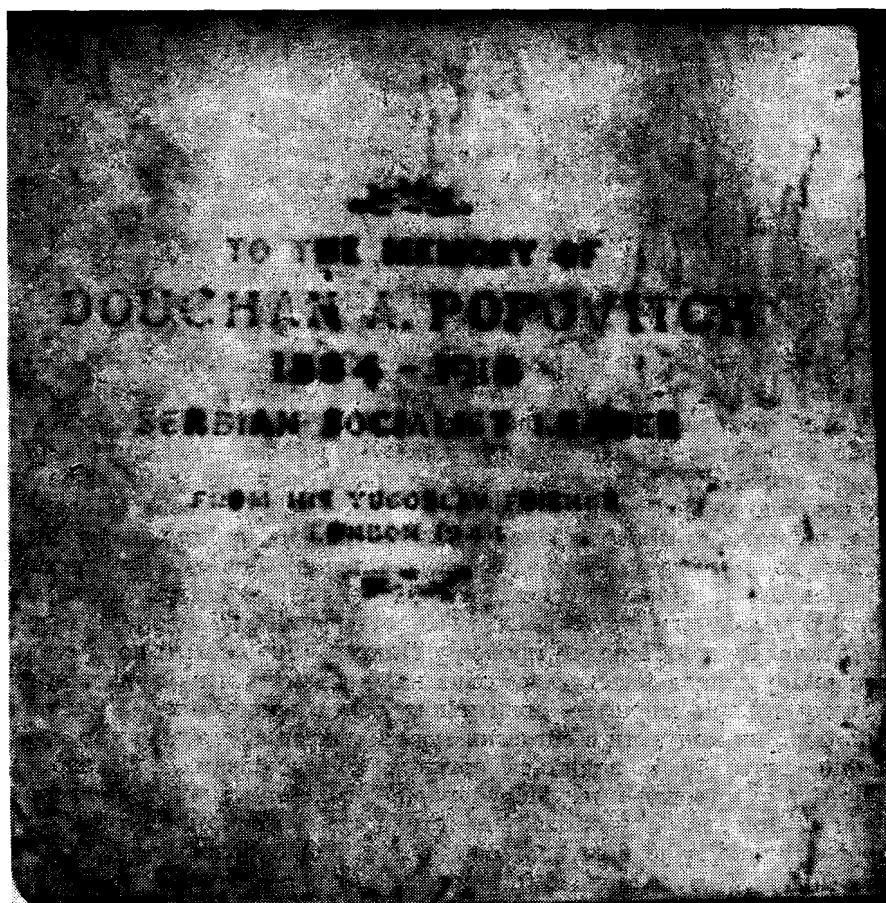

ДУШАН ПОПОВИЋ У ЛОНДОНУ

Душан Поповић, секретар Српске социјалдемократске Партије за вријеме првог свјетског рата, политички мислилац и организатор, провео је последње мјесеце свог живота у Лондону. Стигао је тамо вјероватно 24. или 25. фебруара 1918. године — са сигурношћу се не може утврдити датум, али из путне исправе је видљиво да се искрцао у сјеверношкотској луци Ебердин (Aberdeen) 23. фебруара, па можемо претпоставити да му је оданде до Лондона требало један до два дана. Умро је у лондонској болници у авенији Shaftesbury 8. новембра исте године — овај је датум недвојбен јер произлази из смртнице која је издана у Лондону. Укупно је, дакле, Душан Поповић провео у Лондону око осам и по мјесеци, али је тај период један од његових најактивнијих и најефикаснијих, о чему говори мноштво политичких списа написаних у Лондону, многобројни контакти с енглеским социјалистима, огромна кореспонденција што ју је водио са српским социјалистима у Паризу и другдје, учествовање на Међународној социјалистичкој конференцији у Лондону и разне друге активности у једном кратком раздобљу, од којег је већи дио био још и тешко болестан.

Поводом стогодишњице Поповићева рођења (рођен 1885) одржала сам у Клубу Југословена у Лондону предавање с пројекцијом дијапозитива којима сам приказала Поповићев живот и рад у Лондону крајем првог свјетског рата, као и његов гроб који се још увијек налази на лондонском гробљу Highgate, иако су његови посмртни остаци касније пренесени у Београд. Ради се о материјалу који сам успјела наћи у разним библиотекама и архивама у Лондону и који је фотокопиран и затим фотографирани, те неколико фотографија са локација које су у вези с његовим боравком. Како се ради о материјалу који још није публициран у Југославији, било би можда корисно да се дио тога објави и у штампаном облику, па прилажем и овај краћи текст као коментар уз шест фотографија, а за евентуално појашњење упућујем читаоца на мој објављени чланак *Душан Поповић у Лондону*, Повијесни прилози бр. 3/1984, Загреб, Институт за историју радничког покрета Хрватске.

Ако пођемо хронолошки од почетка мојих истраживања, наћи ћемо се на крају, јер је моје прво откриће у Лондону била надгробна плоча у Highgate-у, својеврсни куриозитет, као што се види на фотографији (Ф 1). Натпис на плочи гласи: „За успомену Душану

Надгробна плоча на гробљу Highgate

Поповићу, српском социјалистичком вођи, 1884—1918, од његових пријатеља Југословена, Лондон 1944.“ Блиједа слова на фотографији нису искључиво резултат рада невјештог фотографа, већ и не-обичне запуштености у каквој се налази гроб у Лондону. Но још су три занимљивости у вези с овом плочом. Прва је њена локација, друга датум кад је подигнута, а трећа година рођења која је на њој уклесана.

Све енциклопедије, па и оне новијег датума, наводе да се гроб Душана Поповића налази у близини Марксовог гроба у Лондону. Ако се поуздате у тај податак, тешко ћете наћи Поповићев гроб на гробљу Highgate. Маркс је, наиме, већ поодавно пресељен у главну алеју, док је неугледан гроб вође српских социјалдемократа остао и даље на једној од споредних алеја и толико је зарастао у коров да се једва може наћи (ови подаци важе за вријеме кад сам га ја посљедњи пут видјела, у јесен 1985). Ради се, наиме, о томе да је некадашњи гроб Карла Маркса и његове обитељи

био у тој споредној парцели, и кад је Поповић умро 1918, њих двојица су уистину били сусједи. Но док су се за Маркса побринули да му нађу достојније мјесто, за нашег првака радничке партије још нема такве иницијативе.

Не зна се у каквом је стању гроб био до 1944, али се тада наша једна мала скупина људи која је организовала прикупљање новчаних прилога од Југословена у Енглеској и уз малу комеморативну свечаност подигла плочу која се и данас налази на гробу. Организатори те акције били су Михајло Петровић, некадашњи сарадник „Политике“ и Михајло-Мика Ковачевић, београдски глумца, али о њиховом потхвату се, иначе, врло мало зна. У гробној архиви записан је као власник гроба Фуад Абазагић и чини се да је тај човјек, на молбу Петровића и Ковачевића, пристао на тај формални чин, како би управа гробља издала дозволу за подизање споменика. Абазагић је, наиме, за вријеме другог свјетског рата био у Лондону у саставу избјегличке владе, а у својству трећег секретара Амбасаде. До ових штурих података дошла сам на доста комплициран начин, и то је, на жалост, све што се могло сазнати о идентитету „пријатеља Југословена“. Поповићеви пријатељи су на плочу дали уклесати као годину рођења 1884, што је само на изглед у супротности с годином уклесаном на садашњем гробу Душана Поповића, на Новом гробљу у Београду, гдје стоји да је рођен 1885. године. До разлике долази зато што се једном рачуна по старом а други пут по новом календару, што, међутим, није толико важно колико би било потребно унијети коректуру насталу ексхумацијом: да је Поповић најприје сахрањен 1918. у Лондону, али је 1959. пренесен у домовину. Овај податак мањка и на надгробној плочи у Highgate-у и у већини југославенских енциклопедија, али се налази у малој публикацији што ју је издало Друштво пријатеља хајтетског гробља у Лондону 1975. године.

Још је један податак видљив у архиви хајтетског гробља за давну 1918. годину, у књизи која се готово распада од старости: мртво тијело Душана Поповића било је на гробљу допремљено из Француске болнице у Лондону. Зграда болнице још постоји у авенији Shaftesbury на броју 172, али премда на њеном прочељу пише Hôpital et Dispensaire Français, њена је намјена већ давно измијењена. Француска болница је због недостатка средстава ликвидирана прије тридесетак година и, на жалост, приликом исељавања уништена је и читава болничка архива, па нам једино преостаје да погледамо зграду извана (Ф 2) као посљедње обитавалиште Душана Поповића. Он је у тој болници умро 8. новембра 1918. године и у неколико писама тик пред смрт описује својем пријатељу ову „кућу необичну“, гдје је двапут опериран: прво на слијепом цријеву а затим на потрбушници. Смртovníца Душана Поповића (Ф 3) садржи, међутим, поред дијагнозе још два врло занимљива податка: адресу стана из којег је превезен у болницу и име човјека који је био присутан у часу смрти.

Смртovníца се чува у Матичном уреду опћине Camden у Лондону, на чијем се подручју налазила некадашња Француска

Француска болница у Лондону, у којој је умро Душан Поповић
8. XI 1918.

болница а сада Уролошка клиника, и на мој захтјев издан ми је без даљњег пријепис оригиналног документа. Bernard Street број 26 је наведена као адреса стана и ту је кућу могуће видјети у истом стању у којем је била док је у њој становао Поповић (Ф 4). Bernard Street је данас доста прометна улица а број 26 је увијек оно што је био док је Поповић боравио тамо: кућа за изнајмљивање на краће вријеме. Никога, наравно, нема тамо тко би могао дати евентуалну изјаву о станару из 1918. године, али станови су готово неизмијењени. Собе су намјештене функционално, али врло скромно, пријање је слабо, и на сваких неколико соба долази по једна купаоница. Душан Поповић се у својој приватној кореспонденцији тужио на неконфорно становање у Лондону и за свега осам мјесеци боравка промијенио је неколико станова. Није познато ниједно пребивалиште осим овога у Bernard Street-у, јер су се изгубиле омотнице писама која је примао, или су писма за њега била упућивана на адресу Српског ресторана у Лондону, управо зато што се тако често селио. Стан у Bernard Street-у имао је, међутим, једну велику предност: налазио се точно на пола пута између Британског музеја (данас Британска библиотека), камо је Поповић често навраћао да би студирао економско-политичку литературу, и Друштва Југославија у Endsleigh Gardens (Ф 5), гдје су се окупљали српски социјалисти и гдје су редовно одржавана предавања, па је вјероватно и он овдје говорио српским радницима. Рад у Британском музеју од пресудног је значења за политичко сазријевање Поповића, и управо у овом кратком раздобљу у Лон-

Printed by authority of the Registrar General.

**CERTIFIED COPY of an
ENTRY OF DEATH**
Pursuant to the Births and
Deaths Registration Act 1953

HB 923764

D. Cert.
S.R.

The fee for this certificate is 4p

Registration District <u>St Giles</u>									
1918 Death in the Sub-district of <u>St Giles Bloomsbury</u> in the County of <u>London</u> .									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
When and where deceased	Name and surname	Sex	Age	Occupation	Cause of death	Signature, description, and address of informant	When registered	Signature of registerer	
Eight November 1918 265 French Hospital Shaftesbury Avenue	Jouchan POPOVITCH	Male	33 years	of 26 Bernard Street H.C. Journalist	① Acute appendicitis ② Peritonitis certified by J. Broxey M.D.	Z. Ostojich Present at Death 48 Torrington Square H.C.	Fourteenth November 1918	M. D Parkhouse Registerer	

Certified to be a true copy of an entry in a register in my custody

W. Ridge Superintendent Registrar. 11.2.53 Date.

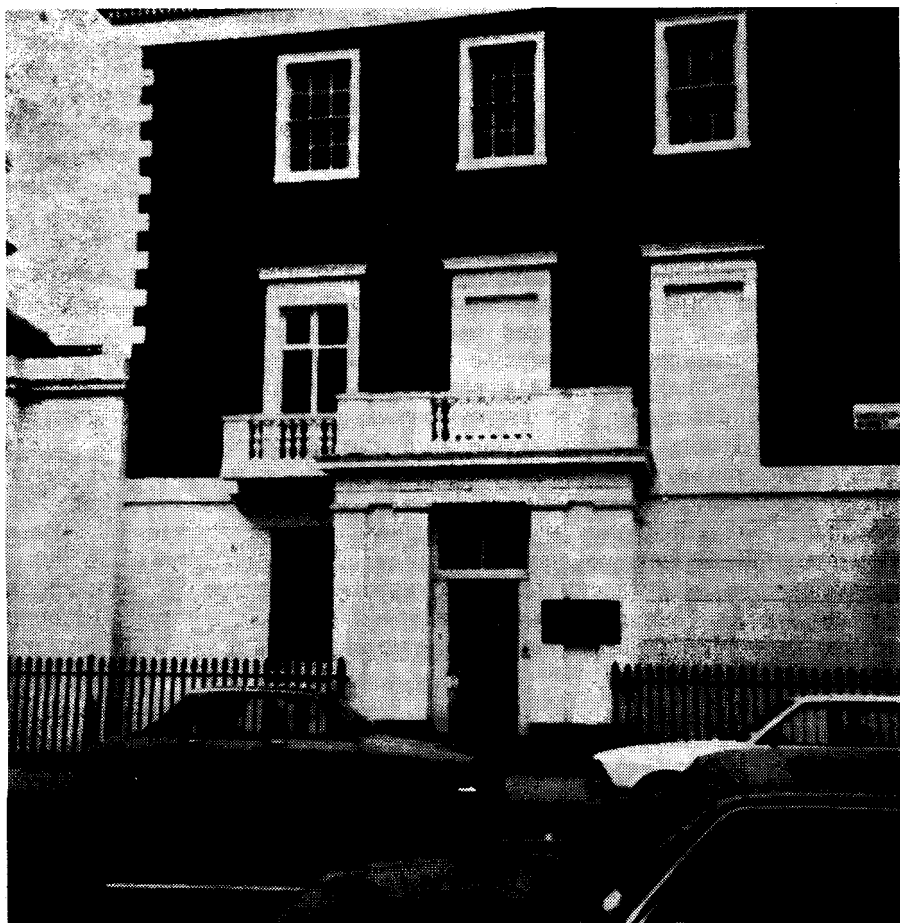
CAUTION—Any person who (1) falsifies or forges any of the particulars in this certificate, or (2) uses a falsified certificate as true, knowing it to be false, is liable to prosecution.

Зграда у Bernard Street-у — посљедњи стан Душана Поповића

дону настали су његови најважнији политички памфлети, објављени у енглеској и у француској социјалистичкој штампи крајем првог свјетског рата.

Други податак који је интересантан, а такођер произлази из смртвнице, то је име Живана Остојића, човјека који се дирљиво бринуо о Поповићу за све вријеме његова живота у Лондону, а посебно за вријеме његове болести и смрти. Тај једноставни кројачки радник имао је чак и једну предност испред много образованијег Поповића: како је дошао у Лондон десетак година раније, говорио је енглески много боље и био од помоћи Поповићу приликом свакодневног споразумијевања. Поповић је већином разговарао с образованим Енглезима на француском, и своје чланке је писао на француском, да би се затим преводили на енглески. Остојић је становао у непосредној близини Bernard Street-а, па је врло вјеројатно да је посредовао код свог кућевласника, неког MacKenzie-а, да изда Поповићу стан у својој другој кући. Кад је Поповић акутно оболио од своје дугогодишње цријевне болести, тако да је у октобру морао бити превезен у болницу, Остојић је донио врло паметну одлуку да то буде Француска болница, гдје ће се пацијент моћи несметано споразумијевати с особљем и лијечницима. Он га је даномице обилазио и слао извјештаје о току болести

Зграда у Endsleigh Gardens-у гдје се налазило друштво Југославија

Поповићевом пријатељу Кости Новаковићу у Париз, а на крају га је о свом трошку и покопао, јер Душан Поповић није имао у Енглеској ни рођака ни блиских пријатеља.

Задивљује како је тај осамљен и болестан човјек, у страниој земљи и с оскудним знањем језика, у посљедњих осам мјесеци свог живота развио активност на свим подручјима. Овај кратки коментар уз неколико фотографија не допушта да улазим у било какве појединости о Поповићеву политичком раду у Лондону, али је управо за разумијевање двају докумената које овдје доносим, потребно да бар кратко споменем двије ствари.

Једна је Међународна социјалистичка конференција, одржана у Лондону у септембру 1918, на којој је Поповић активно учествовао. Ово је друга по реду таква конференција што ју је организирао вођа енглеске лабуристичке партије, Arthur Henderson, на чији је позив Поповић, у ствари, допутовао у Лондон. Хендерсон

је био упутио службени позив Душану Поповићу да с Тришом Кацлеровићем, народним послаником, присуствују лондонској конференцији у фебруару исте године. Макинације око издавања пасоша трајале су тако дуго да се коначно на пут одлучио Поповић сам, али је на фебруарску конференцију закаснио. Поповићу је било необично стало до тога да Триша Кацлеровић, с имунитетом народног посланика, присуствује конференцији, на којој су обојица жељели изнијети пред европску социјалистичку јавност чињенице о збивањима у окупираној Србији. Поповић је зато силно настојао да бар на ову другу, септембарску, конференцију дође и Кацлеровић, и због тога се обраћао многим угледним људима у Лондону. Кацлеровић се у то вријеме налазио у Копенхагену, још увијек без путних исправа за путовање у савезничке земље. Поповић зато пише лидеру Лабуристичке странке и моли га да се заузме код британских власти за издавање дозволе за Кацлеровићев долазак у Лондон. Пише дугачко и пасионирано, а уједно детаљно аргументирано писмо Arthurу Hendersonу и краће писмо организационом секретару станке Jimу Middletonу (Ф 6) у августу 1918. Оба се писма у оригиналу, на француском језику, чувају у архиви британске Лабуристичке партије (Labour Party Archives) у Лондону, с пријеводом на енглески језик, но није познато што је Хендерсон одговорио. Али зна се што је Хендерсон подузео: ништа! Поповић је био прилично индигниран таквим реагирањем и имао је намјеру

me, vos amis, camarade Middleton,
à importer cette chose juste.
Si Katslerovitch a obtenu pas
et même cette fois le passeport, ce
sera moi seul qui représentera
le Parti serbe à la Conférence.
Avec les salutations socialistes
cordiales

Notre

Joseph Popovitch,
secrétaire du Parti communiste.

26 Bernard St. W.C.

16-11-1918

Cher camarade Middleton,

Merci à votre invitation pour
la Conférence de Septembre.

La délégation serbe est com-
posée comme camarade Huguonno le sait
de Trieko Katslerovitch, M.P., et de
Katslerovitch est à Copenhague,
le gouvernement serbe lui toujours
refusait le passeport.

J'ai exposé le cas de Katsle-
rovitch à Henderson dans une lettre
d'aujourd'hui et j'ai pris l'inter-
vention du Labour Party pour
camarade Katslerovitch. Je vous

да га послје конференције изложи у јавности у лијево оријентираној социјалистичкој штампи. До тога, међутим, није дошло јер га је спријечила болест, али је постхумно ипак изашао чланак у листу *The Call*, 5. децембра 1918, у форми једног од многобројних некролога што су написани у Енглеској поводом смрти Душана Поповића.

Друга важна Поповићева дјелатност у Лондону су његови политички чланци који су излазили у социјалистичкој штампи — у Лондону и у Паризу. Оно што је штампано у *Le Populaire de Paris*, познато је у Југославији, но има неколико чланака штампаних у енглеским социјалистичким новинама који су остали непознати. Излазили су у неколико листова у раздобљу између марта и новембра 1918, а чувају се у Читаоници часописа и новина у Лондону (*Newspaper Library, Colindale*). Већина је чланака штампана у листу *The Call* који је издавала Британска социјалистичка партија. То је она партија која ће касније постати Комунистичка партија Велике Британије, а међу сарадницима *The Call*-а био је и Лењин. Лист с најбројнијом читалачком публиком међу радницима издавала је за вријеме првог свјетског рата Радничка социјалистичка федерација, а главни уредник била је *Sylvia Pankhurst*, социјалистичкиња с интернационалном репутацијом. *Sylvia Pankhurst* особно је пријатељевала с Поповићем и имала о њему врло високо мишљење. У њезином листу *The Workers' Dreadnought* изашао је 27. априла 1918. на насловној страни чланак Душана Поповића под насловом *Српски социјалисти и европски рат* (Ф 7). Из уводне реченице се види да је чланак написан на изразиту молбу *Sylvije Pankhurst*. Та је оштроумна жена сасвим исправно препознала моралну улогу коју ће одиграти Поповићев чланак у енглеским социјалистичким круговима, у којима је превладавао социјалпатриотски однос према питању рата: лојалност према влади у моменту одлуке о подршци превладала је над лојалношћу према социјалистичким принципима. Колико је у таквом контексту одушевио став земље која није тек индиректно већ најкрвавије патила под непријатељском ватром, а чији су социјалисти ипак конзеквентно, једини у Европи, гласали против ратних кредита, тешко је и замислити. Поповићев чланак је имао одјека чак у читавој Социјалистичкој интернационали, јер су управо дијелови тог текста постали најчешће цитиране Поповићеве ријечи: „За нас је рат између Србије и Аустро-Угарске представљао почетак европског конфликта, свјетског сукоба. Сматрали смо својом дужношћу да као део велике социјалистичке и пролетерске Интернационале одлучно устанемо против рата.“

THE WORKERS' DREADNOUGHT

Socialism, Internationalism, Votes for All.

Vol. V.—No. 5

SATURDAY, APRIL 27th, 1918

Price One Penny

THE SERBIAN SOCIALISTS AND THE EUROPEAN WAR

By DUSHAN POPOVITCH, Secretary of the Serbian Socialist Party

Comrade Sylvia Pankhurst desires that I should give to English comrades some information concerning the Socialist Movement of Serbia. Socialism in my country has a long and interesting history; but as I have not space here to give it in full, I shall limit myself to a more topical subject; the attitude of the Serbian Socialists towards the war.

When our party had to decide what stand to take on the war it found itself in a difficult position: to begin with, we were the first Socialists of the International to face this awful problem; we had not the precedent of an older and stronger Socialist Movement to guide us in choosing our course and to give us moral assistance. We were left wholly to ourselves.

AUSTRIA AND SERBIA.

The difficulty was enhanced because the conflict between Serbia and Austria was not a simple one. It could not be solved according to fixed rules: it was not a conflict arising out of the rivalry of the capitalist classes of two great States for the domination of world markets... The conflict between Austria and Serbia is a totally different one. There is, in this case, between the contending parties, a real difference in their respective positions and in their responsibility towards the war.

Austria, it is true, justifies her ultimatum to Serbia, in that deed of hers which caused the war—by killing Gavrilo, and argued that because of it Austria's ultimatum was delivered in defence of her existence as an independent State. Austria seems to forget that by that ultimatum she aimed at the destruction of Serbia and of her integrity.

Was Austria defending her independence also when she annexed, without any right and without any justification, Bosnia and Herzegovina, two provinces purely Serbian and which are, furthermore, even the racial centre of the Serbian nation? Was Austria defending her independence when she declared, in 1905, an unreasonable tariff war against poor and small Serbia?

Was Austria defending her existence when, during the Balkan War, she twice sent an ultimatum to Serbia, because of Albania, although she is a nation not racially or geographically linked with Austria and over which she has absolutely no right?

As the sun shines, it is clear that this was not so. The Serbian people, during the eighteenth and twentieth centuries, was arrayed against Austria in a position of necessity and just self-defence. Nevertheless, we, the Serbian Socialists, from the very first day, took up an energetic attitude against the war, although to justify ourselves in adopting the contrary policy—that which would be called "patriotic"—we could have discovered many more pretexts than any other Socialist Party belonging to the International.

FOR OR AGAINST THE MILITARY EXPENDITURE?

Why, then, has we were against the war? We know that we Serbian Socialists did not look upon this question from a purely Serbian or nationalistic point of view. To us, war between

Serbia and Austria-Hungary was the beginning of a European conflict, of a world-wide conflagration. We considered this war to have been created by capitalism, which had almost reached the limits of its expansion and which tried by this barbarous method to solve the problems caused by the disorder it had produced; and, eventually, with increased velocity, it producing. Such a war, to our mind, was the greatest danger to the International proletariat, to the Democracy of the world, to the whole of humanity, and to the civilization established by long effort.

Our duty, as members of the Socialist International—the harbinger of the free humanity of to-morrow—was clear: to defend the International and to defend humanity by attacking war. That was our duty, from the point of view of the international solidarity of the workers.

A working-class party can only claim to be Socialist in so far as it is ready, in the hour of great, historic, and tragic choice, to pass over its special national claims in order to defend the superior interests of the International.

Whoever follows a different policy deserves the name of a nationalist; but not for the reason, those the right to claim himself an Internationalist, in other words, a Socialist.

"What about your country being attacked?" I hear them saying. Indeed, we have not forgotten that; but there are two ways of defending one's country: one is to "go to war" against the aggressor, and generally to assist in preparing for war. To defend one's country by this method is also to defend the position of our ruling classes, who are always, in a direct and gross manner, responsible for war. Even when diplomatically innocent, because they create, develop, and defend the economic, social, and political conditions, which, in their turn, are the ever-brooding sources of war. By accepting and assisting in the prosecution of the war we Serbian Socialists, conscious that we should destroy, by a series of acts contrary to our aims and mutually friendly, our Socialist International, which can only be realised through the world-wide, identical, and simultaneous action of all Socialist Parties.

We Serbian Socialists prefer to choose another way of defending our country. We believe it to be an effective one and at the same time a Socialist one: to vote, in all countries and at the same time, against all military expenditure.

Through such anti-war agitation, better than any other means we believe that we are defending our country and at the same time the liberty of our Socialist fellow-workers, and neighbours; as, by taking the same course, would be defending, with equal effectiveness, our country and our liberty. Both, at the same time, are depending on our true country; the Socialist International.

Knowing then that we Serbian Socialists chose this second method. Our deputies had always voted in Parliament against military expenditure, and our party organ, the truly *European* *Nevoine* (Labour Party), had defended, even in the days of

Jingoism triumphant, the ideals of an integral internationalism.

It is true that a few days after the declaration of war our paper was suspended by our Government and that we were attacked by the bourgeoisie, who charged us with being Austrian agents and traitors to our own country. We remained calm under the flood of coarse and cheap insults. We were convinced of having fulfilled our most sacred Socialist duty, and we did not for a moment doubt that all Socialist Parties, in all countries, would do the same.

THE SECOND INTERNATIONAL.

Unfortunately, a few days after, began for us a series of long disillusionments, the greatest of our lives. Simultaneously, and amputeously, as though acting under the dictates of a secret treaty, nearly all the great Socialist Parties of Europe gave their political and moral support to the present war, to the diplomacy which had provoked it, to the Governments which had organised it, to the General Staffs which were waging it, and to the bourgeoisie public opinion which was popularising it. Never before had the Socialist Parties been so enterprising, so energetic, and so agile, and at the same time in such complete agreement as when need was to fight the world wide war, which they were now supporting!

Many of the German theorists who have, mistakenly, shown Marx before the war, now tried by all possible means to hew to him the service of Testimonium Imperiale. The high priests of Marxism in all countries of the Entente, Plekhanov in Russia, Guesde in France, and Hyndman in England, tried to put a stop to such misuse of the doctrine of Marx at the hands of his would-be followers in Germany. But how did they act about it? They did not say that both the theory and policy of Marx are opposed to war. On the contrary, they said that even Marx, were he alive, would be in favour of the war; but, of course, he would be against the Central Empire and on the side of the Entente!

Hyndman and Guesde would like to see Marx an obedient servant of Lloyd George and Clemenceau!

Whilst at the front the dual-Marxian rifles crack, the president of the International Socialist Bureau, Vandervelde, lays around to every point of the compass, as the traveller of the imperialist of the Entente! In faith a miserable priest.

When one contemplates the Second International, during the war, one is often reminded of "Taras Bulhoba," by Gogol, who in knocking down his son Andrius, says to him: "It is I who made you; it is I who will kill you!"

Fortunately, Socialist cannot be killed, even by its leaders! And just at the very moment when the International was at its lowest ebb, when Socialism appeared a childish error and International Solidarity a dangerous lie; and behold the most splendid affirmation of Socialism and Internationalism: the Russian Revolution!

DUŠAN POPOVIĆ IN LONDON**Summary**

On the basis of documents discovered in the archives and libraries in London are reconstructed the stay and activity of Dušan Popović, secretary of the Serbian Social-Democrat Party, in the capital of Great Britain in 1918. It is stated that Dušan Popović, although ill and without a sufficient knowledge of the English language, developed, within a very short period of only eight and a half months he spent in London, a rich and varied activity. Into the sum of his activities from this period may be included: numerous contacts with English socialists, a huge correspondence with the Serbian socialists in Paris and participation in the International Socialist Conference in London.